

Tadeusz Paleczny
Uniwersytet Jagiellonski
Kraków

Etniczność i rasa w Brazylii

1. Dychotomia rasowa czy gradacja etniczna?

„Etniczność” rozumiana jest w socjologii w najszerszym, inkluzywnym ujęciu, jako wszelki rodzaj odrębności kulturowej i społecznej, uzasadniony faktem pochodzenia narodowego, rasowego czy plemiennego. Pojęcie „rasy” redukowane bywa coraz częściej i sprowadzane do wymiaru etnicznego, przy czym występuje także w pewnym sensie jako zupełnie osobna zasada zarówno klasyfikacji, jak i stratyfikacji społecznej. (Harris 1952, Pierson 1942). W Brazylii doszło w bardzo dużym stopniu do nałożenia się na siebie dwóch zasad strukturalizacji: etnicznej i rasowej. Proces ten, polegający na redukcji wymiaru rasowego do etnicznego nie jest wciąż jeszcze ukończony, lecz w bardzo znacznym stopniu zaawansowany. Wskaźnikami konwergencji struktury rasowej i etnicznej w Brazylii jest przede wszystkim brak identyfikacji rasowej. W badaniach nad tożsamością rasową, przeprowadzonych w 1995 roku przez wydawaną w Sao Paulo gazetę „Folha”, 77% ankietowanych Czarnych Brazylijczyków i Mulatów odpowiedziało, iż nigdy nie doświadczyło najmniejszego przejawu dyskryminacji z powodu koloru swej skóry. (Wade 1997:57). Odrębność kulturowa w Brazylii opiera się bardziej na fakcie przynależności etnicznej: plemiennej, narodowej czy wyznaniowej, niż rasowej. W miejsce dychotomii rasowej tworzy się gradacja etniczna i w efekcie - wieloetniczne, „wielokulturowe społeczeństwo klasowo-warstwowe”. (Pierson 1942:336).

Brak dystynkcji rasowej zaznaczył się w społeczeństwie brazylijskim już u progu epoki modernistycznej, czyli na początku lat czterdziestych XX w. Według Donalda Piersona: „W Bahía występuje bardzo małe albo w zasadzie żadne uprzedzenie rasowe w znaczeniu, jakie nadawane jest temu zjawisku w Stanach Zjednoczonych. W Brazylii nie istnieją kasty wyodrębnione przez fakt przynależności rasowej, występują jedynie klasy społeczne. Nie znaczy to, iż nie istnieje coś, co

mogłoby zostać nazwane jako uprzedzenie, lecz zjawisko to lokuje się wymiarze klasowej, a nie rasowej struktury społecznej”. (Pierson 1942:331).

Rasę rozumieć można w dwojakim co najmniej znaczeniu: A. Biologiczno-genotypicznym, dychotomicznym. B. Społeczno-kulturowym, gradacyjnym.

Rozumienie bio-socjologiczne, dychotomiczne, prowadzi do zróżnicowania rasowego opierającego się schemacie nierówności, konfliktu i relacji dominacji/podporządkowania. W dychotomicznych modelach relacji rasa i etniczność stanowią dwa odrębne, całkowicie różne porządki systematyzacji strukturalnej. Bazujące na takim rozumieniu rasy stosunki i relacje społeczne prowadzą do separatyizmu, izolacjonizmu i faktycznej, chociaż niekoniecznie prawnej segregacji. Sytuację tą oddaje sąd Milтона Gordona, w którym autor stwierdza: „ Co aktualnie się dzieje, w ostatnim okresie, polega nie tylko na intensyfikacji strukturalnego separatyizmu, ale także /.../, niespodziewanym wzroście radykalizmu ruchu czarnych nacjonalistów (*black power movement*), kulturowego nacjonalizmu Czarnych Amerykanów, sporadycznych rozruchów w czarnych gettach, stopniowego (o ile nie totalnego) wypierania staromodnych, liberalnych czarnych przywódców przez typ bojowników, reprezentujących żądania i działania polegające na zastosowaniu wybuchowych środków przymusu”. (Gordon 1975:88). Słowa te, odnoszące się do przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w Stanach Zjednoczonych, nadal pozostają aktualne, o czym świadczy choćby utrzymywanie się dążeń separatystycznych wśród Czarnych Muzułmanów pod przywództwem Louisa Farrakhana.

Drugi sens rozumienia „rasy” jako ekwiwalentu gradacyjnej struktury etnicznej znajduje zastosowanie w wyróżnieniu społecznych kategorii społeczno-kulturowych, „etnoklas” i „kategorii etnicznych”, rozpoznawalnych bardziej w strukturach klasowo-warstwowych niż rasowych. W odniesieniu do społeczeństwa brazylijskiego, sytuację wielostopniowości podziału rasowo-etnicznego oddaje - zawierający szereg teoretycznych uogólnień raport badawczy - sporządzony dla UNESCO na początku lat pięćdziesiątych przez grupę złożoną z międzynarodowych socjologów pod kierownictwem Charlesa Wagley’a. Główne konkluzje tego raportu brzmiały: „ W raporcie tym, gdy stosowany jest termin „rasa”, autorzy nie używają go w sensie fizycznej bądź genetycznej klasyfikacji. W takim czy innym znaczeniu, pojęcie to jest stosowane w raporcie w społecznym i kulturowym

aspekcie. Jak doskonale wiadomo, kolor czy cechy rasowe stosowane w statystykach społecznych odnoszą się do społecznych kategorii wyróżnionych na potrzeby spisowe, przy czym jest bardzo interesującym zjawiskiem jak wiele społecznych definicji „rasy” występuje w każdym ze społecznych spisów ludności w Brazylii” (Wagley 1952:14).

W pierwszym, dychotomiczno-konfliktowym ujęciu, wymiar rasowy decyduje także w bardzo silnym stopniu o przynależności do kategorii społecznej. (Handlin 1957). Czynnikiem dominującym w porządkowaniu świata jest nie tyle kolor skóry - ten wszakże w tropikalnej Brazylii jest mylnym wskaźnikiem przynależności rasowej - lecz procent zawartości genetycznej we krwi, wyliczany według kryteriów pochodzenia. Zgodnie z zasadą genotypu rasowego, najmniejsza nawet domieszka krwi murzyńskiej sprawia, iż osobnik o białym kolorze skóry traktowany jest jako osobnik należący do czarnej rasy. W klasycznym ujęciu Gunnara Myrdala Czarni Amerykanie, tzw. „rasa murzyńska”: „Definiowana jest w kategoriach pochodzenia. Wszyscy, mający w swych żyłach jakikolwiek ślad krwi murzyńskiej, bez względu na to, skąd się wywodzą, uważani są za Murzynów”. (Myrdal 1944:113).

Wejście do „białej rasy” było i jest wciąż w Stanach Zjednoczonych dla wielu ludzi o mieszanym pochodzeniu rasowym - bez względu na proporcje dziedzictwa dwóch lub większej ilości ras - zamknięte. W Brazylii czynnik pochodzenia rasowego dawno przestał być wyznaczany kryteriami biologiczno-objektywnymi, przemieszczając się ku obszarowi stratyfikacji etnicznej, zdeterminowanej przez typy tożsamości grupowej. (Penha-Lopes 1996).

Wg. Stanisława Ossowskiego, o dychotomicznym podziale rasowym na rasy wyższe bądź niższe, lepsze i gorsze, decyduje czynnik biologiczny, ujmowany najczęściej w kategoriach recesywnych cech dziedzicznych. (Ossowski 1966). Tak więc najmniejsza nawet domieszka krwi, fakt, iż jeden z pradziadków danego osobnika był przedstawicielem czarnej rasy, mógł zadecydować o zaliczeniu również jego odległych potomków do tej samej kategorii rasowej, a w konsekwencji społecznej i kulturowej. Podział na rasy stanowi stały element strukturalizacji świata społecznego. Ten typ definiowania rasy i kształtowania stosunków rasowych utrzymuje się przykładowo w bardzo dużym stopniu w Stanach Zjednoczonych, gdzie nie doszło do spodziewanego w następstwie procesu amalgamacji - pomimo zrównania prawnego Czarnych i Białych Amerykanów - znaczącego

wymieszania ras. Na takiej podstawie, mieszkańcy Puerto Rico, postrzegani są i klasyfikowani w Ameryce Południowej jako „biała” grupa etniczna. W Stanach Zjednoczonych automatycznie lokowani są w obrębie „czarnej” mniejszości rasowej. (Wade 1997:14). O takiej rozbieżnej lokalizacji decydują nie cechy ich wyglądu, w tym „pośredni”, jaśniejszy od czarnej kolor ich skóry, nie terytorium, które zamieszkują, lecz syndrom cech historyczno-kulturowych, wyrastający z dychotomicznej, genotypowej definicji zjawiska rasy.

W Brazylii, amalgamacja i akomodacja rasowa była zjawiskiem o wiele szerszym i głębszym. Jeszcze w czasach kolonialnych odchodzono coraz częściej od zasady dzielenia ludzi na „czarnych” i „białych”, gdyż istniała już bardzo liczna kategoria ludzi o mieszanym pochodzeniu rasowym. Kategorie społeczne wyodrębnione początkowo ze względu na kolor skóry, stawały się coraz bardziej rozłączne z wyróżnionymi na podstawie kryteriów przynależności rasowej. Coraz więcej osób czarnych i o mieszanym kolorze skóry wchodziło do klasy ludzi wolnych, natomiast jaśniejszy odcień karnacji nie gwarantował wcale wydostania się z kręgu niewolników.

O ile w dychotomicznych ujęciach rasowych czynnik pochodzenia biologicznego i faktu urodzenia w określonej grupie stanowi niezbywalny element przynależności, o tyle koncepcje gradacji etnicznej uwzględniają obok pochodzenia, szereg innych komponentów więzi i identyfikacji; w tym dziedzictwo kulturowe (głównie język i religię), etos i wartości grupowe, lojalność wobec innych członków zbiorowości, organizacje i instytucje, migracyjny status grupy etnicznej, literatura, folklor, muzyka, interesy polityczne, ideologia, i kilka innych. (*Ethnicity. Theory and Experiences* 1975, Isajiw 1974).

Już w czasach kolonialnych istniały załączki systematyki gradacyjnej, dzielącej ludzi - ze względu na stopień domieszki krwi czarnej rasy - na różne podkategorie Mulatów. Charakterystyczną pod tym względem systematykę zawiera tekst Kazimierza Luxa, opublikowany po raz pierwszy w 1854 roku. (Lux 1982). Znajduje się w nim następujące określenie Mulata: „Mulat lub Mulatka jest dzieckiem ojca białego a matki Murzynki, czyli czarnej. Quarteron jest dzieckiem ojca białego i Mulatki. Griffe jest dzieckiem ojca białego i matki Quarteron. Guerssonne jest dzieckiem ojca białego i matki Griffe. Mistive jest dzieckiem ojca białego i matki Guerssonne. Na koniec dziecko ojca białego i matki Mistive jest zawsze białe, tak jak europejskie”. (Lux 1982:69). Kategorie ludności mieszanej rasowo

odnosiły się co prawda do tzw. Indii Zachodnich, ale zachowywały w owym czasie – czyli na początku XIX wieku – ważność również w koloniach portugalskich w Brazylii. Równie złożone i wielostopniowe były podkategorie Metysażu, chociaż obowiązywały w tym zakresie różne lokalno-regionalne odmiany nazw. (Harris 1964).

Rasowa mieszanka doprowadziła z czasem do wyłonienia niezliczonej niemal ilości białoczarnych, biało-indiańskich bądź czarno-indiańskich pośrednich krzyżówek i wprowadzenia czegoś w rodzaju wielostopniowej „nomenklatury” rasowej. (Wade 1997:28). Pojęcie „metysażu” obejmowało nie tylko osobników wywodzących się ze związków białych z Indianami, lecz także dla różnych innych konfiguracji pochodzenia, np. ojciec Metys a matka, będąc biała, miała indiańską babkę. Kategoria „Zambo”, odnosząca się do Brazylijczyków wywodzących się z międzyrasowych związków pomiędzy Czarnymi i Indianami również obejmuje bardzo złożoną, wielostopniową gradację proporcji elementów jednego lub drugiego dziedzictwa rodowego. Nie warto nawet wspominać o „Mulatach”. Odcienie kolorów skóry i proporcji pochodzenia rozciągają się nie na skali, lecz na swoistym *continuum*, na którym nie da się już oddzielić „Mulatów” od białych czy czarnych „nie-Mulatów”.

Inną znaną - dodajmy, jedną z licznych - wersją logicznej klasyfikacji osobników „międzyrasowych” jest propozycja Marvina Harrisa. Wyróżnia on bowiem kategorie: „Biały (*branco*), Mulat (*mulato*), jasny Mulat (*mulato claro*), Mulatek (*mulatinho*), Ciemny Mulat (*mulato-escuro*), „Kawa z Mlekiem” (*café-com-leite*), Metys-Kaboklo (*caboclo*), Czarny z domieszką (*preto de cabelo bom*), „Ciemnawy” (*escurnho*), Ciemny (*escuro*).” (Harris 1964:58).

Rozumienie pierwsze rasy rozpowszechnione było w Brazylii w czasach istnienia niewolnictwa, lecz z upływem czasu, na długo przed epoką republikańską, coraz bardziej stawało się pojęciem ze sfery kultury i ideologii.

Najogólniej rzecz ujmując, w Brazylii występuje zarówno w socjologii jak i w opinii publicznej tendencja do łącznego traktowania zjawisk etnicznych i rasowych jako w zasadzie nierozdzielnych i jednorodnych.

Przy dominacji podejścia pierwszego, występuje także w układach lokalnych w Brazylii podejście, które bazuje na oddzielaniu zjawisk etnicznych od rasowych. Wymiar struktury rasowej

bywa w niektórych przypadkach wyodrębniany jako różny i autonomiczny względem wymiaru struktury wyznaczonej faktem pochodzenia narodowego, plemiennego czy wyznaniowego.

Istnieją wreszcie stanowiska, w których występuje bardzo duża odpowiedniość pomiędzy faktami przynależności rasowej i etnicznej, lecz w niektórych zastosowaniach, np. historycznych, ideologicznych czy politycznych, dochodzi do rozdzielenia tych dwóch porządków strukturalnych.

Można zatem skonkludować, iż w systemach stratyfikacji zawartych w socjologicznej, naukowej jak i potocznej świadomości współwystępują ze sobą trzy analityczne i logiczne typy porządku: 1. Rasa stanowi kategorię identyczną bądź niemal całkowicie pokrywającą się z etnicznością. 2. Obie te zasady przynależności są ze sobą całkowicie rozłączne. 3. Zjawiska rasowe i etniczne nakładają się częściowo na siebie, częściowo zaś są rozłączne. (Rokicki 1999:7).

Dominującym i właściwie jedynym podejściem w kwestii rasy jest obecnie w Brazylii stanowisko pierwsze, które nie rozdziela od siebie kwestii koloru skóry od faktu pochodzenia narodowego bądź etnicznego. (Wade 1997). Sprawa jednak mocno się komplikuje, gdy przyjrzeć się bliżej przemianom struktury społecznej oraz sposobów jej obrazowania w socjologii brazylijskiej w kontekście historycznym. (Bastide 1957, Harris 1952, van den Berge 1967, Wade 1997).

W okresie kolonialnym wyraźnie stosowane było i funkcjonalne w kontekście paternalistycznych stosunków społecznych rozróżnienie na rasę i etniczność, które jednak obejmowało jedynie relacje pomiędzy czarnymi i białymi. Rdzenni mieszkańcy kontynentu należący do różnych plemion, szczepów i grup językowych, traktowani byli odrębnie, jako lokowani bliżej bądź w zasadzie w porządku etniczno-narodowym, a nie rasowym.

Dalej, pojęcie „rasy” używane w odniesieniu do ludzi o czarnym bądź nawet mieszanym kolorze skóry, nie znajdowało zastosowania w stosunku do ludności indiańskiej. Ta klasyfikowana była i definiowana według zasad przynależności etnicznej. Z jednej strony traktowano Indian jako ludzi o bardzo wyraźnej różnorodności lokalnej, plemienną, z drugiej zaś wszyscy rdzenni mieszkańcy Południowej Ameryki ujmowani byli w systemach prawnych jako odrębna kategoria etniczna. Dodajmy, kategoria, która w sensie religijnym, moralno-prawnym, politycznym i ideologicznym nie stanowiła odrębnej, „gorszej” czy „niższej” rasy, lecz złożoną zbiorowość wyodrębnianą przede wszystkim poprzez identyfikatory „etniczności” oraz położenia klasowego. W

definicji zawartej w „Komunikacie Rządu Brazylii z dnia 31 III 1950” wymienia się następujące kryteria wyróżnienia ludności indiańskiej: „szczególne cechy etniczne, kulturowe, narodowe, polityczno-administracyjne, literackie i artystyczne”. (*Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971:59-60). W żadnym miejscu tego dokumentu ani w Konstytucji Brazylii nie użyto w odniesieniu do ludności autochtonicznej określenia „rasa”.

W społecznych zasadach strukturalizacji w Brazylii nakładały się na siebie trzy typy porządku: rasowy, etniczny i klasowo-warstwowy.

W czasach przed zniesieniem niewolnictwa w 1888 roku istniał - w coraz mniejszym jednak stopniu podział - oparty na biologiczno-genotypicznym modelu strukturalnym, który polegał na rozpatrywaniu stosunków pomiędzy białymi-kreolami oraz czarnymi-niewolnikami w czystych dychotomicznych kategoriach rasowych. Relacje biali koloniści/ autochtoniczni Indianie ujmowane były zaś od początku w systemie etniczno-gradacyjnym. Dopuszczalne były związki białych z Indianinami, przy czym małżeństwa zawierane pomiędzy przedstawicielami kręgów arystokratycznych, np. młodym *hidalgo* i indiańską księżniczką były nawet pożądane oraz traktowane jako rodzaj pozytywnego mieszania się dwóch kategorii etnicznych.

Małżeństwa i związki nieformalne pomiędzy przedstawicielami białej i czarnej rasy były wykluczone z punktu widzenia ideologicznego i formalnego, chociaż, przy istnieniu paternalistycznych, feudalno-niewolniczych stosunków, czarne kobiety stawały się bardzo często kochankami białych, lokujących się nieporównanie wyżej w strukturze społecznej mężczyzn.

Pomimo braku dystynkcji rasowych, wyraźnie występują cechy zróżnicowania klasowego. W wymiarze struktury klasowo-warstwowej, zdecydowana większość Czarnych Brazylijczyków (ponad 90%) lokuje się w niższych, dolnych kategoriach społecznych, natomiast ponad 80% Białych należy do kategorii „inteligencji”, utożsamianej z wyższymi klasami. (Pierson 1942, Wade 1997:52). Zdaniem zaś Marvinna Harrisa, cechy zróżnicowania rasowego znajdują dokładne odzwierciedlenie w podziale klasowym. Pomimo tego, iż pojęcie rasy nie występuje w Brazylii, wymiar zróżnicowania rasowego w ewidentny sposób wpływa na przynależność warstwowo-klasową. (Harris 1964: 63-64).

Typologia stosunków rasowo-etniczno-klasowych dominujących w Brazylii w czasach niewolniczo-kolonialnych, zaprezentowana jest w modelowym ujęciu w tabeli nr 1.

1. Typ stosunków rasowo-etniczno-klasowych w Brazylii w czasach kolonialnych

	Etniczność	Rasa	Klasa
Biali	+	+	wyższa
Indianie	+	-	niższa
Czarni	-	+	niewolnicy

Tabela prezentuje jedynie tendencję dominującą, lecz nie jedyną. Można ją interpretować tak, iż o ile relacje Biali-Czarni lokowały się w kategoriach dychotomii rasowo-stanowej, o tyle stosunki pomiędzy białymi i ludnością autochtoniczną kształtowane były raczej w oparciu o model gradacji etniczno-klasowej.

Kolonialny system społeczny nie sprzyjał naruszeniu zasad dychotomii klasowej w takim stopniu, by można było zmienić panujące konwencje obyczajowe, teorie naukowe czy przekonania ideologiczne. Rosnąca populacja Mulatów i Metysów- ludzi wywodzących się ze związków międzyrasowych, „rozmywająca” się w coraz większym stopniu kategoria *kreolów*, dominująca w obrazie świata społecznego mieszanka różnych odcieni „brązu” prowadziły do coraz większych wyłomów w tradycyjnym, dychotomicznym podziale rasowym. Zanim zniesiono w Brazylii niewolnictwo, kryteria przynależności rasowej stosowane były już w zasadzie jedynie do osobników o czystym pochodzeniu rasowym, bądź wywodzących się ze związków mieszanych w pierwszym pokoleniu, czyli tzw. „z pierwszej linii” pokrewieństwa. Postępujący stale wzrost ludności o różnych proporcjach i składnikach pochodzenia rasowego, nałożył się pod koniec epoki kolonialnej na procesy imigracji ludności europejskiej o chłopskim rodowodzie. Europejscy imigranci, głównie Włosi, Niemcy, później zaś Polacy i Ukraińcy, osiedlani byli co prawda z dala od głównych skupisk czarnej, niewolniczej ludności, m.in. także w celu zachowania „czystości” rasowej, lecz nowi osadnicy przenieśli zarazem do Brazylii i zarazem wzmocnili stosowany w odniesieniu do Indian model gradacji etnicznej. Element pochodzenia rasowego stawał się wtórny i coraz bardziej nieistotny względem dziedzictwa narodowego i etnicznego, w tym plemiennego.

Sytuacja społeczna Brazylii postniewolniczej sprzyjała zatem w coraz większym stopniu

mieszaniu się ras białej i czarnej, oraz wzrostowi ilości małżeństw mieszanych pomiędzy kolonistami i Indianami. Wynikiem tych procesów była zmieniająca się nie tyle struktura rasowa, co bardzo szybko rosnąca, obecnie dominująca w Brazylii, zbiorowość ludzi o mieszanych charakterystykach rasowo-etnicznych. Kwestia struktury rasowej w Brazylii w XX wieku to nie sprawa dychotomii i sztywnych kryteriów genotypicznych, lecz w zasadzie prawdziwa płynna - bez wyodrębnianych stopni „zbrązowienia” czy „zcerwienienia” - skala różnego rodzaju odcieni skóry.

W następstwie zachodzących nieustannie i sięgających coraz głębiej rezultatów amalgamacji, doszło do zniwelowania i redukcji podziałów rasowych, oraz przeniesienia ich a także nałożenia na porządek zróżnicowania etnicznego.

Sprawa nie jest jednak zarazem tak oczywista i prosta. Przy zaniku cech dychotomicznego ujmowania struktury rasowej, obecne są w Brazylii do tej pory silne tendencje gradacyjno-stratyfikacyjne. Wskaźniki położenia klasowo-warstwowego korelują się bardzo wyraźnie z cechami pochodzenia etnicznego czy rasowego. Dochodzi w ten sposób w Brazylii do tworzenia się swoistych podziałów i enklaw rasowo-etniczno-klasowych, które stają się czymś w rodzaju „etnoklas”.

2. Współczesny typ stosunków rasowo-etniczno-klasowych w Brazylii

	Etniczność	Rasa	Klasa
Biali (kreole)	- +	- +	wyższa
Indianie	+	-	niższa
Czarni	+ -	- +	niższa
Inni (np. Włosi, Polacy, Azjaci)	+	-	średnia

Typy relacji zaprezentowane w tabeli nr 2 wskazują również na główne modele stosunków, a nie jedyne, jakie wstępują obecnie w Brazylii. Dodając komentarz do zaprezentowanej powyżej tabeli, wyliczyć trzeba następujące zastrzeżenia:

1. Przy zaniku znaczenia dychotomicznej struktury rasowej, mnożą się liczne kategorie pośrednie zarówno w odniesieniu do reprezentantów dawnych „kolonialnych ras” jak i pomiędzy nimi.

Wyróżnia się np. w segmentowej, warstwowej gradacji grupy o kreolskim, postkolonialnym, wyższym położeniu i klasowym rodowodzie, jak i białe mniejszości etniczne o chłopskim, niskim - bliższym Czarnym Brazylijczykom - statusie społecznym.

Dalej, kategoria Czarnych Brazylijczyków jest bardzo niejednorodna i podzielona. Inny typ tożsamości reprezentują czarni mieszkańcy rejonu północnego, subtropikalnego, inny zaś mieszkańcy wielkich miast metropolitarnych położonych na południe od Rio de Janeiro. Czarni Brazylijczycy odwołują się w coraz większym stopniu nie do faktu swojego dziedzictwa rasowego, opartego na pamięci o społecznym poniżeniu, niewolnictwie, lecz raczej do kulturowej, plemiennej tradycji afrykańskiej. Stąd Brazylijczycy o czarnym kolorze skóry określają siebie dzisiaj najchętniej mianem Afro-Amerykanów. (Bastide 1978).

Sytuację komplikuje dodatkowo fakt, iż w zasadzie ludność indiańska nie odróżnia się w wielu przypadkach - zwłaszcza na południu Brazylii - od ludności o europejskim rodowodzie, zaliczanej do potomków imigrantów chłopskich z najbiedniejszych rejonów Europy.

2. Przy zaniku dystynkcji rasowych, utrzymują się wyraźne dysproporcje w położeniu klasowo-warstwowym pomiędzy różnymi, mieszanymi kategoriami etnicznymi i „międzyrasowymi”. Stąd bierze się stosowane przykładowo w kręgach Brazylijczyków o polskim pochodzeniu narodowym nie do końca neutralne rasowo rozróżnienie na „Brazylijanów” oraz „Brazylijczyków”. Biała ludność w południowych stanach Brazylii; w Rio Grande do Sul, Parana i Santa Catarina przejawia tendencje do nadawania swojej tożsamości określanej np. mianem Brazylijczyk polskiego narodowego, innego znaczenia niż odnoszącemu się do ludności o ciemniejszym, choć nie czarnym kolorze skóry terminu „Brazylijanin”. Rozróżnienie to, mające swój subiektywny, silnie wartościujący sens, przenosi się także na sferę stosunków i relacji społeczno-warstwowych. „Brazylijczycy” w myśl tego rozumienia to „my”, Brazylijanie” zaś to „oni”, ludzie z domieszką „tutejszej” krwi, co oznacza w praktyce nic więcej, jak indiańsko-murzyńskie pochodzenie etniczne.

3. Dla kształtowania się relacji stosunków etniczno-rasowych we współczesnej Brazylii ważny jest niezmiernie fakt podziału na „czarną” Północ i „białe” Południe. Największy odsetek ludności kolorowej, zwłaszcza czarnej i mieszanej, z dominacją związków z tzw. „pierwszej linii

pokrewieństwa” znajduje się na północy kraju. Linia demarkacyjna przebiega gdzieś powyżej Rio de Janeiro. Stąd bierze się np. w zasadzie całkowity brak dystynkcji rasowych w strefie „środkowej”, zwłaszcza w miastach metropolitarnych Rio de Janeiro i Sao Paulo. Im bardziej na południe i północ, to tym bardziej kryteria podziału etnicznego mają tendencję do „rozchodzenia się” z kryteriami odrębności rasowej.

4. Z powodu nierówności klasowych, pojawia się czasem nawet wśród Indian tendencja do rozdzielania porządku etnicznego i rasowego. Procesy indygenizacji polegają przede wszystkim na pozytywnej akcji afirmacyjnej, głównie polityczno-prawnej wobec plemion indiańskich w Amazonii i reszcie kraju. Według sądu Petera Wade: „Termin ten [indygenizm -T.P.] obejmuje całą różnorodność perspektyw, ale najważniejszy jego sens polega na tezie, iż Indianie potrzebują specjalnego traktowania i uznania dla ich szczególnych wartości kulturowych. Bardzo często jest to po prostu kwestia egzotycznej i romantycznej symboliki, bazującej w większej mierze na gloryfikacji pre-kolumbijskich indiańskich przodków narodu brazylijskiego niż na szacunku wobec współczesnych plemion indiańskich”. (Wade 1997:32). Procesy indygenizacji rozbudziły ambicje terytorialne i ideologiczne Indian. Stąd niektóre plemiona odwołując się czasem do zasad nierówności rasowej i modelu relacji opartej na schemacie dominacji/podporządkowania, czynią to w celu nadania swoim żądaniom do koncesji czy ustępstw większej wiarygodności historycznej i mocy politycznej.

Niezależnie od odstępstw od zasady nakładania się na siebie struktury rasowej i etnicznej, fakt tej odpowiedniości jest w Brazylii niekwestionowany, jako główny wzorzec stosunków pomiędzy różnymi kategoriami ludności. Zdaniem Gilberto Freyre: „Brazylia stanowi dzisiaj taki rodzaj wielorasowej wspólnoty, od której mogą się uczyć inne zbiorowości. Prawdopodobnie w żadnym innym wielokulturowym społeczeństwie nie rozwiązano problemu rasowego w sposób bardziej demokratyczny i chrześcijański niż w portugalskiej Ameryce. Brazylijski eksperyment nie wskazuje także na fakt, iż mieszanie się ras prowadzi do degeneracji”. (Freyre 1951: 98-99).

Efektom zmieniających się modeli stosunków rasowych i etnicznych w Brazylii są współczesne interpretacje brazylijskiego procesu narodotwórczego w kategoriach pluralizmu kulturowego, wyrastające przede wszystkim na gruncie założeń o dominacji międzyrasowych oraz interetnicznych rodzajów tożsamości grupowej.

2. Hybryda, mozaika czy „tęcza”?

W brazylijskim modelu narodotwórczym, dominującą kategorią społeczną, ekonomiczną, polityczną i kulturową tworzyli i stanowią w dużej mierze do dziś biali kolonizatorzy o iberyjskim rodowodzie i ich potomkowie.

Ludność kolorowa, zarówno indiańska jak i pochodzenia afrykańskiego, stanowiła jedynie dla kolonizatorów i białych zdobywców kontynentu kategorię ludzi wyzyskiwanych, eksploatowanych i zdominowanych.

Niemniej, już w początkach podboju i kolonizacji kontynentu południowo-amerykańskiego, ścierały się ze sobą dwa modele stosunku białych do ludności kolorowej.

Jeden polegał na stosowaniu paternalistycznych, protekcyjnych mechanizmów kontrolowanej integracji społecznej i amalgamacji. Uzasadniony był on chociażby przez fakt nieobecności białych kobiet wśród misjonarzy, kolonizatorów i zdobywców Ameryki Łacińskiej. W zdecydowanej większości składające się w pierwszej fazie z samych mężczyzn kontyngenty kolonizacyjne, stawiały przed ich członkami oczywiste dylematy. Życie w ascezie bądź wchodzenie w związki z reprezentantkami ludności tubylczej. Drugie rozwiązanie było bardziej pragmatyczne, a przez to oczywiste.

Drugi model zaś zasadał się na segregacji i odrębności białych kolonizatorów w stosunku do ludności kolorowej. Ten drugi model zdominował relacje między kolonistami a czarnymi niewolnikami z Afryki.

Od samego początku kolonizacji i procesu narodotwórczego współwystępowały zatem w Brazylii dwa modele relacji międzyrasowych i międzyetnicznych. Ta swoista „schizofrenia” i ambiwalencja doprowadziła do coraz większego braku niedostosowania norm moralnych i obyczajowych do realnego życia społecznego. Rodziło też od samego zarania kolonizacji terenów dzisiejszej Brazylii pytania o formę i kształt tworzącego się wielorasowego i wieloetnicznego społeczeństwa.

Związki międzyrasowe postrzegane były w jednych kontekstach społeczno-kulturowych jako wynaturzenie, degeneracja i proces prowadzący do hybrydyzacji społecznej, z drugiej zaś był

akceptowany nie tylko przez ludzi wchodzących w bardziej lub mniej trwałe interakcje międzyrasowe, ale także, a zwłaszcza, przez zrodzone z tych związków dzieci.

Teza o hybrydyzacji społeczeństwa brazylijskiego rodziła się głównie w sferach kościelnych i zbliżonych do dominujących, katolickich elit intelektualnych. W coraz większym stopniu jednak stawała się niefunkcjonalna i niedostosowana do rzeczywistego obrazu stosunków społecznych.

Teza o społecznej hybrydzie, „wielogłowym Lewiatanie”, mitycznym potworze grupowym, budziła więcej protestów i reakcji negatywnych, niż nawet na to zasługiwała. Mieszanie się ras, jako raz rozpoczęty i trwający nieustannie proces przyniósł bowiem w rezultacie taki układ stosunków społecznych w Brazylii, w którym fakt monokulturowości i „czystości” rasowej stał się zjawiskiem rzadkim i wyjątkowym, ograniczonym do bardzo wąskich warstw-kast społecznych z samej góry i samego dołu struktury społecznej.

Teoria „hybrydyzacji kulturowej” miała także swoich zwolenników, licznych zwłaszcza wśród artystów, pisarzy i filozofów postmodernistycznych, twierdzących, iż powstająca w procesie transkulturacji wielokulturowa hybryda społeczna sprzyja wyłanianiu się nowych, oryginalnych nurtów artystycznych oraz prądów intelektualno-twórczych. (de la Campa 1999:66-73).

Procesem prowadzącym do hybrydyzacji społecznej i kulturowej miała stać się „transkulturowanie”. W odróżnieniu do „inkulturacji” i „akulturacji”, proces transkulturowania prowadził nie do połączenia kultur różnych grup obecnych w Ameryce Łacińskiej w jedną, nową całość, lecz na tworzeniu się syntez i zlepków lokujących się „pomiędzy” różnymi układami aksjonormatywnymi. W olbrzymim uproszczeniu zatem, transkulturowanie nie polegało na asymilacjonizmie i „inkulturacji” czyli wchłanianiu jednej grupy przez drugą, ani na akulturacji, czyli zlewaniu się elementów dziedzictwa kultur składowych, lecz na tworzeniu się niespotykanych gdzie indziej, transgranicznych - czyli lokujących się na styku różnych systemów aksjonormatywnych - „hybryd”. Taki rodzaj „hybrydy” mogą stanowić zarówno skupiska Mulatów, Metysów jak i Zambo, czyli zbiorowości złożone z ludzi o mieszanych charakterystykach rasowych. Stąd: „Dla niektórych krytyków, transkulturowanie jest do ogólnego modernistycznego paradygmatu, który niesie ze sobą tęsknoty do zachowania latynoamerykańskiej tradycji i tożsamości, pragnienie osiągnięcia kulturowej i rasowej syntezy i chęć zniesienia zróżnicowania etnicznego, bądź strukturalistyczne podejście wobec hybrydyzacji

latynoamerykańskiej.” (de la Campa 1999:65).

Strukturalistyczne podejście wyrasta z funkcjonalistycznego przekonania, iż każdy element struktury społecznej czy mozaiki kulturowej posiada swoje wystarczające uzasadnienie w roli, jaką odgrywa wobec uczestników życia grupowego. Bez względu na to jak może wydawać się dziwaczny i niezwykły. To proste założenie „wieloelementowości” i pluralistycznego światopoglądu wiodło wprost do akceptacji każdej odmienności grupowej.

Stosunkowo szybko, bo jeszcze przed zniesieniem niewolnictwa, ale już po uzyskaniu niepodległości, rozpowszechniała się zasada „mozaiki” rasowej, którą stopniowo uzupełniała i bogaciła swój wielobarwny obraz poprzez przybywanie kolejnych, nowych kategorii międzyrasowych i międzyetnicznych.

Dzisiejsze społeczeństwo brazylijskie - pomimo wielu występujących w nim podziałów etniczno-rasowych i klasowych - stanowi względnie zintegrowane społeczeństwo obywatelskie oraz narodowe. Tożsamość brazylijska współwystępuje z innymi rodzajami więzi i tożsamości grupowej. Fakt bycia Indianinem czy Afro-Amerykaninem nie znosi zasady, w myśl której dominujący rodzaj więzi wyrasta na gruncie narodowej jedności, w tym wspólnocie: języka, terytorium państwowego oraz tradycji historycznych.

Transgraniczne, transkulturowe zbiorowości składające się z odrębnych rasowo i etnicznie (plemiennie) wspólnot ludności autochtonicznej i afro-brazylijskiej, nie przejawiają tendencji do separacji w sensie ideologicznym. Ich status wspólnot-grup etnicznych nie stoi w sprzeczności z zasadą integracji narodowej. Dzieje się tak wyłącznie dlatego, iż nie występują w społecznej świadomości tendencje do postrzegania członków innych zbiorowości etnicznych w kategoriach rasowych. Co ważniejsze jednak, nie tworzy się ani nie występuje na tej podstawie żaden rodzaj uprzedzeń czy dyskryminacji, mogący prowadzić do trwałej segregacji oraz zjawisk „wyłączania” ze zbiorowości narodowej którejs z grup bądź kategorii odznaczającej się wyraźnymi cechami odrębności rasowej.

W tym też sensie w społeczeństwie brazylijskim nie występują „międzyrasowe” czy mieszane etnicznie hybrydalne twory grupowe. W większym stopniu, niż ma to miejsce w społeczeństwie Stanów Zjednoczonych, doszło w Brazylii do asymilacji narodowej członków grup etnicznych i

rasowych, wyodrębnianych oraz wyodrębniających się w przeszłości na podstawie cech przynależności rasowej.

3. Integracja czy separacja?

Społeczeństwo brazylijskie tworzy współcześnie niezwykłą, wielokulturową, zintegrowaną kulturowo całość, która w większym stopniu niż inne kraje o postkolonialnym i imigracyjnym rodowodzie zasługuje na miano narodu. Pomimo sporej jednolitości kulturowej i braku w zasadzie dychotomicznych podziałów rasowych, występują inne bariery integracyjne, związane z nierównościami socjalnymi, ekonomicznymi i etnicznymi.

W paradoksalny nieco sposób, największą tendencję do separacji i izolacji społeczno-kulturowej przejawiają obecnie nie zdominowane w przeszłości i lokowane w schemacie dychotomicznej struktury rasowej kategorie ludności czarnej, lecz autochtonicznej, postrzeganej w kontekście gradacji etnicznej ludności indiańskiej. Zgodnie z podstawowymi regułami burżuazyjno-osiedleńczego modelu procesu narodotwórczego, dominującą kategorię społeczną i kulturową w Ameryce Łacińskiej, w tym w Brazylii, stanowią kolonizatorzy iberyjscy i ich potomkowie. Zdaniem Rugierro Romano: „Kolonizacja <łacińska> - zarówno ta, która szła drogą fizycznej przemocy, jak i ta, która przybrała formę penetracji kulturowej - nadała zasadniczy kształt społeczeństwu kontynentu, który uzyskał nazwę Ameryki Łacińskiej. Ale w miarę rozwijania się ruchów narodowych i nowoczesnej świadomości narodowej z coraz większą siłą pojawiał się problem ludności autochtonicznej tego kontynentu. Historia indiańskiej przeszłości krajów, które znalazły się we władaniu i w sferze wpływów europejskich - Hiszpanii, Portugalii i w mniejszym zakresie Francji, odgrywa ogromną rolę w procesie uświadamiania sobie przez nie własnej odrębności. Jednocześnie jest to nadal jeszcze aktualna sprawa określenia miejsca ludności indiańskiej w życiu narodowym i społecznym krajów tego kontynentu.” (Romano 1971:5).

Poza kwestią statusu społecznego i etnicznego ludności czarnej oraz indiańskiej, pozostaje bardzo ważna sprawa udziału innych białych grup etnicznych - poza kolonizatorskimi - w kształtowaniu wielokulturowego charakteru społeczeństwa brazylijskiego. Jak utrzymuje bowiem

cytowany wcześniej znawca problematyki latynoamerykańskiej: „W rzeczywistości bowiem kształtowanie się tych społeczeństw było powolnym i bolesnym procesem przebiegającym poza wszelką cudotwórczą <latyńskością>. Do procesu tego wnieśli swój wkład włoscy chłopci (bliżsi światu etruskiemu lub wielkогреckiemu niż łacińskiemu), Polacy ze wsi i z gett, Niemcy z kopalń, Francuzi z winnic Gironde”. (Romano 1971:8).

W sensie historycznym, społeczeństwo brazylijskie współtworzyły, nadając mu charakter zintegrowanego kulturowo narodu grupy rasowe i etniczne o następującym rodowodzie:

1. Ludność biała. Jest to bardzo niejednorodna pod względem pochodzenia narodowego, okresu przybycia i ciągłości dziedzictwa etnicznego oraz kulturowego kategoria Brazylijczyków. Wyraźnie wyodrębniają się w niej dwie podkategorie:

1.1. Kolonizatorzy oraz imigranci z kręgu tzw. „łacińskiego”, co oznacza w zasadzie z Półwyspu Iberyjskiego. Jest to ta część populacji, która dominowała w historycznym procesie kształtowania się społeczeństwa i narodu brazylijskiego.

1.2. Imigranci i „spóźnieni” przybysze. Kategoria ta obejmuje przede wszystkim przybyłych już po zakończeniu fazy kolonizacyjnej i ogłoszeniu niepodległości Brazylii członków europejskich grup etnicznych, przede wszystkim katolickich Włochów, protestanckich i katolickich Niemców, katolickich, głównie wywodzących się ze wsi Polaków, prawosławnych Ukraińców i innych.

Według oficjalnych danych z 1940 roku, stanowiących wynik spisu ludności, odsetek ludności „białej” wynosił w Brazylii 62%, mieszanej 20,5%, czarnej 15%, Indian 2%, Japończyków 0,5%. W świetle tych danych, Brazylię można zatem zaliczyć do krajów tzw. „białych”, czyli o wyraźnej przewadze Brazylijczyków o europejskim pochodzeniu etnicznym. (*Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971:98).

Zważywszy wszakże, iż dane te pochodzą z okresu, w którym kwestie podziałów rasowych były wciąż lokowane w obrębie dychotomicznych, opartych o relacje wyższości/nіższości rasowej, nie dziwi tendencja do „wybielania” nie tyle koloru skóry, co własnego dziedzictwa rodzinnego i grupowego.

Faktem pozostaje, iż wielu, czy nawet większość Brazylijczyków posiada obecnie mieszane rasowo i etnicznie pochodzenie grupowe. Oznacza to nic innego, iż kwestia deklaracji przynależności

do nie do końca neutralnej kategorii rasowej jest kwestią dowolnego wyboru i deklaracji. Nie zmienia to faktu, iż mamy do czynienia z wielokulturowym w sensie dziedzictwa etnicznego, wielorasowym w znaczeniu pochodzenia, złożonym w wymiarze mieszania się cech przodków wywodzących się z różnych zbiorowości rasowo-etnicznych społeczeństwem brazylijskim.

Odsetek ludności zaliczanej do białych grup etnicznych stale spada, i obecnie ledwo przekracza w Brazylii 50% całej populacji. Ludność mieszana etnicznie i rasowo; głównie Mulaci, tworzą 38% społeczeństwa, Czarni Afro-Brazylijczycy 6% (*The New Grolier Multimedia Encyclopedia: Brazil.Ethnic Structure, The World Factbook:Brazil*)

Dominującą kategorię „białych etników” tworzą potomkowie portugalskich kolonistów, chociaż trudno oszacować obecnie jaki odsetek Brazylijczyków wywodzi się z owego *kreolskiego* pnia etnicznego. Zdecydowana większość kolonistów weszła bowiem w trwałe związki z innymi przybyszami z Europy bądź z ludnością autochtoniczną. Nierzadkie były także przypadki mieszania się członków tej kategorii z ludnością niewolniczą, czarną. W rezultacie więc większość Brazylijczyków o kolonizacyjnym, kreolskim rodowodzie deklaruje przynależność do kategorii „białych etników”, niezależnie od faktu, iż często posiadają również częściowe pochodzenie rasowe, wywodzące się od czarnych bądź indiańskich przodków.

W kategorii ludności „białej” o imigracyjnym rodowodzie dominują Brazylijczycy włoskiego pochodzenia, na których przypadało w latach 1857-1940 44% wszystkich przybyszów z Europy. Co więcej, Włosi tworzyli tę kategorię i zbiorowość etniczną, która otwarta była na związki interetniczne z innymi grupami o europejsko-katolickim rodowodzie. Po Włochach najliczniejszą grupą etniczną są potomkowie kolonizatorów i imigrantów z Hiszpanii, 31% wszystkich przybyszów z Europy. Imigranci z Europy Środkowo-Wschodniej i ich potomkowie stanowią obecnie około 9% ludności Brazylii. Najbardziej liczebnymi grupami z tego obszaru geograficznego byli imigranci polscy, ukraińscy, rosyjscy, węgierscy i białoruscy.

2. Ludności czarnej. Jest to - podobnie jak genetycznie wcześniejsza w sensie obecności na kontynencie zbiorowość białych - bardzo niejednorodna, zróżnicowana ze względu na kryteria przynależności plemiennej, odrębności kulturowo-językowej kategoria społeczna. Ludność czarna posiadała wyraźne charakterystyki rasowe i została poprzez nadanie jej statusu niewolników,

zdominowana, zepchnięta w dolne rejony struktury społecznej. Tym niemniej, w procesie historycznym rozwoju Brazylii i innych krajów kontynentu, coraz liczniejsza stawała się warstwa wolnych czarnych Brazylijczyków.

Szacuje się, że przed 1860 rokiem sprowadzono na tereny obejmujące granice dzisiejszej Brazylii około 3,5 miliona czarnych niewolników. (Kula 1970:5). Istnieją także szacunki znacznie wyższe, lecz zdaniem Marcina Kuli, nie znajdują one oparcia w dowodach historycznych. Według cytowanych i weryfikowanych przez licznych historyków źródeł, przyjmuje się, że na przestrzeni XVII w. sprowadzono do kolonii portugalskich w Brazylii - głównie do pracy przy wytwarzaniu cukru - około 350 tys. niewolników, natomiast w XVIII i XIX w. 2,95 miliona (zatrudnienie przy produkcji cukru znalazło około 1 miliona osób, do wydobycia złota, kamieni szlachetnych, w kopalniach skierowano około 650 tysięcy, na plantacje kawy 250 tysięcy, natomiast reszta, około 1 miliona czarnych wykorzystano jako służbę domową bądź przeznaczono do pracy w innych dziedzinach). (Kula 1970:5). Przez cały wiek XVI, właściwie w okresie następującym po zakończeniu konkwisty, czyli po 1540 roku, sprowadzono do kolonii brazylijskich co najwyżej 100 tysięcy czarnych niewolników.

Nie istnieją dokładne dane dotyczące zjawisk demograficznych wśród czarnej, niewolniczej ludności Brazylii, gdyż po prawnym zniesieniu niewolnictwa spalono i zniszczono niemal wszystkie archiwa, obejmujące dokumenty, w tym rejestry oraz kartoteki zawierające dane tej kategorii ludności. Na podstawie istniejących źródeł historycznych można domniemywać, iż liczebność ludności czarnej, niewolniczej, rosła znacznie szybciej - także z powodów ekonomicznych - niż ludności białej. Inna rzecz, że tempo przyrostu naturalnego Brazylijczyków o afrykańskim rodowodzie limitowane było przez niski standard życiowy oraz wysoką śmiertelność niemowląt.

3. Autochtonicznej ludności indiańskiej. Pośród Indian brazylijskich występują bardzo liczne podziały terytorialno-plemienne i językowo-kulturowe. Inny rodzaj grup i związków plemiennych tworzyły ludy z rejonu Amazonii, zupełnie inne struktury społeczne rozwinęły ludy z południowych rejonów Brazylii, zwłaszcza plemiona Indian Guarani, Tupiów i Kaingua. Pytanie jednak o skład i rozmiar kategorii „ludności indiańskiej” rodzi szereg trudności i kontrowersji. Podobnie bowiem jak w przypadku innych osobników o mieszanym rodowodzie rasowym, zwłaszcza Mulatów, nie istnieje

żadna graniczna miara, która oddziela tzw. „mieszkańców” od „czystych” Indian. Jest to zasadnicza trudność w wyodrębnieniu ludności autochtonicznej, gdy zważy się fakt, iż liczba Metysów wielokrotnie przerasta liczbę Indian. Nie tylko i nie przede wszystkim w Brazylii. (Caso 1971:40).

W odniesieniu do Indian latynoamerykańskich, w tym także brazylijskich, stosuje się bowiem cztery rozłączne najczęściej kryteria wyodrębnienia: 1. Biologiczne, somatyczne, w tym wygląd, kolor skóry, oczu, pochodzenie plemienne, etc. 2. Kulturowe, szczególnie styl życia, tradycje rodzinno-plemienne. 3. Językowe, czyli przynależność do kategorii lub grupy językowej, dialektu. 4. Psychologiczne, w tym przede wszystkim tożsamość grupową i deklarowany rodzaj więzi a także przynależności. (Caso 1971, *Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971)

Współcześnie największą rolę w procesach wzrostu bądź utrzymywania się odrębności plemiennej ludności autochtonicznej zdają się odgrywać czynniki psychologiczno-identyfikacyjne. O ich funkcjach i znaczeniu decydują jednakowoż również inne kryteria przynależności etnicznej.

Zdaniem Alfonso Caso: „Możemy mówić o rasie indiańskiej w tym sensie, w jakim mówimy o jednej rasie białej lub o jednej rasie czarnej. Różnice somatyczne istniejące między amerykańskimi Indianami są co najmniej tak duże, jak między poszczególnymi narodami Europy”.(Caso 1971:39).

W 1940 roku liczba ludności indiańskiej (autochtonicznej) w Brazylii wynosiła 1 117 132, co stanowiło 2,7% odsetka całej populacji. Liczba Metysów w tym samym czasie sięgała 10% ludności Brazylii i wynosiła 4 135 660. (*Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971:147).

Obecnie odsetek ludności indiańskiej ledwo przekracza 1%, natomiast liczba Metysów szacowana jest już na około 12 % ludności Brazylii.

Geograficznie, największa liczba Indian zamieszkiwała rejony Północnej i Środkowej Brazylii.

Tabela: Rozmieszczenie przestrzenne ludności indiańskiej w Brazylii (1943 rok).

Stan	Liczba Indian	Liczba plemion
Mato Grosso	500 000	79
Amazonia i terytorium Acre	500 000	108
Pará	100 000	3
Goiás	100 000	9

Parana	10 000	1
Espirito Santo, Bahia, Minas Gerais, Maranhão	10 000	21
Santa Catarina	10 000	1
Rio Grande do Sul	2 600	1
São Paulo	2 170	3

Źródło: *Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne*, 1971: 99 tabela IV, 100 tabela V

Brazylijscy Indianie stanowią zlepek różnego rodzaju grup plemiennych i językowych, jak również wspólnot lokalnych i skupisk rodowo-wioskowych. Ponad dwieście czterdzieści zamieszkujących Brazylię plemion dzieli się na czternaście podstawowych grup językowych: Tupi-Guaranie (48 plemion), Arawakowie (31), Karaibowie (31), Botokudzi (30), Tikunowie (12), Pano (7), Nambikuara (16), Urupa (9), Bororowie (4), Waikuru (3), Wapiszana (3), Czapakura (2), Guajiro (1). (*Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971:99-100). Część plemion nie została poddana nawet klasyfikacji.

Według specjalnego raportu: „Tubylcza ludność Brazylii żyje poza zasięgiem cywilizacji. Składa się z wielkiej liczby <narodów>, rodzin oraz grup lingwistycznych i etnicznych, charakteryzujących się na ogół niezwykle prymitywnym poziomem kulturalnym i ekonomicznym. Ich organizacja społeczna jest typu plemiennego, matrylinearnego i egzogamicznego. Ludność, o której mowa, rozrzucona jest na wielkiej części terytorium Brazylii, w szczególności w rozległym rejonie zwanym amazońską Hilea, a także w części wschodniej i w lasach stanów Mato Grosso i Goias. Niektóre grupy tubylcze nie weszły jeszcze w stały kontakt z ludźmi cywilizowanymi, wobec których okazują wyraźną wrogość. Inne znów żyją daleko od wszelkiej cywilizacji, w regionach bezdrożnych, o bardzo trudnym dostępie. W zachodnich rejonach kraju można natomiast spotkać kilka grup tubylczych, które stopniowo mieszają się z pozostałą ludnością.” (*Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne* 1971:98).

Trudno o pełniejszą i bliższą prawdy charakterystykę brazylijskich Indian. Pomimo wielopokoleniowej obecności w strukturach stworzonych przez białych kolonistów, zachowali oni bardzo daleko idący stopień odrębności grupowej, zwłaszcza etniczno-plemiennej. Fakt, iż nie byli traktowani jako zniewolona ludność o wyraźnych cechach odrębności rasowej nie sprawił, iż Indianie

bez oporów i całkowicie podporządkowali się wzorom kulturowym białej, czy nawet mieszanej rasowo i etnicznie większości. Do utrzymywania się separacji i izolacji wielu plemion indiańskich przyczynia się ich geograficzne rozmieszczenie, polegające na utrzymywaniu dystansu przestrzennego względem rejonów zamieszkiwania ludności białej.

Stąd, pomimo presji asymilacyjnej i wysiłków zmierzających do akulturacji brazylijskich Indian, utrzymują oni w większości duży dystans społeczny i etniczny, chociaż nie są postrzegani jako odrębna grupa rasowa.

4. Imigrantów o azjatyckim i pacyficznym rodowodzie. Jest to kategoria Brazylijczyków zaliczana do rasy żółtej. Odsetek Brazylijczyków o azjatyckim, głównie japońskim czy koreańskim rodowodzie narodowym nie przekracza obecnie dwóch procent. Pomimo tego, że Brazylijczycy o azjatyckim pochodzeniu narodowym przybywali do Brazylii relatywnie późno, bo w zasadzie w XX wieku, osiągnęli jako grupa etniczna stosunkowo wysoki status społeczny i kulturowy.

5. Ludności mieszanej rasowo, Mulatów, Metysów i Zambos. Brazylia, w odróżnieniu np. od niektórych krajów latynoamerykańskich o przewadze ludności indiańskiej (np. Meksyk, Boliwia i Peru) czy białej (Argentyna, Urugwaj), jest krajem o wyraźnej przewadze ludności mieszanej, zwłaszcza Mulatów. To ta międzyrasowa, transkulturowa, interetniczna zbiorowość nadaje dominujący kształt brazylijskiemu społeczeństwu narodowemu.

Dla porównania, w 1950 roku w całej Ameryce Południowej Indianie stanowili 7,4% ludności, natomiast Metysi 20,58%.

Procesy integracyjne w Brazylii nie są jak dotąd zakończone, ale w znacznym stopniu zaawansowane. (Kula 1987:364- 65). Podstawowym czynnikiem separacji grupowej nie jest obecnie jednakże rasa, lecz raczej odrębność etniczno-plemienna i regionalno-terytorialna. Część zbiorowości indiańskich zamieszkuje odizolowane od skupisk miejskich, oddalone od centrów cywilizacyjnych, separujące się regiony w interiorze. Rozlokowane w rejonach osiedlenia Indian wspólnoty-skupiska wiejskie, wyróżnione są w dużym zakresie przez układ więzi rodowo-szczepowych, językowo-plemiennych. Indianie z coraz większym radykalizmem domagają się koncesji terytorialnych i zwrotu zabranych im ziem. Obecnie panuje w Brazylii tendencja do częściowego spełniania ich żądań.

Trudno powiedzieć w jakim kierunku zmierzać będzie integracja regionalna i etniczna Brazylii,

zwłaszcza na obszarze wytyczonym przez indiańskie ruchy separatystyczne. W odróżnieniu od innych krajów regionu, zwłaszcza Boliwii, Peru i Ekwadoru, tzw. „kwestia indiańska”, polegająca na rezwitalizacji tożsamości oraz ideologii etnicznej ludności autochtonicznej, nie niesie w Brazylii zagrożenia dla przebiegu dalszego wzrostu integracji narodowej.

4. Kulturowo-społeczne rozumienie rasy i etniczności we współczesnej Brazylii

Podrozdział ten stanowić ma coś w rodzaju podsumowania i konkluzji całości. Wydaje się, iż w świetle poczynionych w artykule ustaleń, przyjąć można iż brazylijska praktyka społeczna - czyli mieszanie się grup rasowych i etnicznych - doprowadziła do stosunkowo szybkiej w procesie historycznym amalgamacji i akomodacji ludności białej oraz kolorowej. W następstwie tych procesów oraz wyłonienia się licznej kategorii Brazylijczyków o mieszanych charakterystykach rasowych i etnicznych, wytworzyły się w antropologii i socjologii tego kraju dwa podejścia do zagadnień rasy i etniczności:

Pierwsze zakłada i twierdzi, iż wymiary strukturalizacji oparte na kryteriach rasowych i etnicznych zanikają oraz tracą teoretyczny sens jak i praktyczne znaczenie. Zdaniem wielu socjologów rasa jako kategoria klasyfikacji w zasadzie już zanikła, pozostając co najwyżej obecna i ważna jako wtórne kryterium podziałów klasowych i kulturowo-etnicznych. (Degler 1971, Field 1994, Harris 1952, Ianni 1972, Skidmore 1972, Wade 1997). Teza o zaniku ważności kryteriów podziału rasowego bazuje na założeniach teorii funkcjonalno-strukturalnych, modernistycznych oraz postmodernistycznych. (Wilson 1978). Rasowe relacje zanikają w procesie tworzenia się wspólnego społeczeństwa narodowo-obywatelskiego, opierającego się o reguły nowoczesnego, przemysłowego systemu konkurencji wolnorynkowej.

Drugie stanowisko wyodrębnia zarówno wymiar rasowy jak i etniczny struktury społeczeństwa brazylijskiego. W myśl założeń zwolenników tej tendencji, wymiar rasowy pokrywa się w dużym stopniu z wymiarem struktury etnicznej i klasowej. Niemniej ze względu na ważność kulturowych i ideologiczno-historycznych procesów kształtowania się tożsamości różnych grup o mieszanej, rasowo-etniczno-klasowej charakterystyce, nie da się wykorzeńić z brazylijskiej tradycji

socjologicznej i społecznej kategorii strukturalnych, bazujących na wspólnocie pochodzenia oraz dziedzictwie podobnych cech wyposażenia biologicznego i kulturowego.

W obrębie tego podejścia wyodrębniają się dwa stanowiska:

1. Utrzymujące, iż rasa i etniczność to jedynie analityczne kategorie porządkujące, lecz nie klasyfikujące rzeczywistość społeczną. Rasa i etniczność to zatem kategorie modelowe, w sensie typów, a nie klas. (Harris 1952, Wagley 1952).

2. Twierdzące, iż ze względu na historyczną i społeczną ważność dystynkcji rasowej i etnicznej, zwłaszcza zaś z uwagi na ich subiektywną aktualność, rasa i etniczność to dwa nie dające się wzajemnie zredukować porządki strukturalizacji. (Ianni 1972).

Wariant pierwszy tendencji drugiej jest obecnie najbardziej rozpowszechnionym w socjologii i antropologii brazylijskiej stanowiskiem naukowym.

Skłaniam się w swoim tekście do przyjęcia tego właśnie wariantu, utrzymującego, iż pojęć „rasy” i „etniczności” należy używać tylko i wyłącznie w sensie typologicznym, dla opisu i wyjaśnienia statusu społecznego grup o odmiennym dziedzictwie kulturowym, pochodzeniu etnicznym oraz wyraźnych subiektywnych systemach więzi grupowej.

Wyodrębnienie „rasy” i „etniczności” w sensie typów społecznej więzi posiada w socjologii brazylijskiej następujące uzasadnienia:

1. Z powodu sporów i kontrowersji wokół społecznego statusu „rasy” i „etniczności”. W socjologii brazylijskiej nie występuje już niemal „obiektywistyczne” podejście do definiowania rasy. Utrzymuje się natomiast w zakresie wyznaczania zakresu pojęcia „etniczności”. O ile etniczność jest obiektywną, występującą zasadą zróżnicowania kulturowego, w tym religijnego i językowego, o tyle rasa istnieje jedynie w sensie subiektywnym i strukturalnym, jako ideologiczny oraz identyfikacyjny korelat innych wymiarów struktury, zwłaszcza klasowo-warstwowej.

2. Ze względu na rolę, jakie te kategorie strukturalne pełnią w systemach stratyfikacji klasowo-warstwowej. Ludzie o podobnych charakterystykach etnicznych lokują się w sposób wyraźny w niektórych przedziałach i segmentach struktury klasowo-warstwowej. Zjawisko to świadczy o utrzymującej się - występującej na bazie pochodzenia etnicznego i niekiedy rasowego - odrębności grupowej Brazylijczyków. Na odrębność tę nakłada się istnienie różnych rodzajów tożsamości

etniczno-rasowej ludności autochtonicznej, afro-amerykańskiej czy białej o imigracyjnym rodowodzie.

3. Z uwagi na funkcje, jakie te pojęcia i ich desygnaty pełnią w procesach mobilności i zmiany społecznej. W socjologii i antropologii brazylijskiej występowały w tej kwestii co najmniej dwa stanowiska:

A/ „Etniczność” i „rasa” to zasady odrębności stanowiące przeszkodę, barierę w procesie modernizacji społecznej, politycznej i ekonomicznej kraju. Utrzymujące się enklawy odrębności etnicznej i rasowej, zwłaszcza wśród Indian, Czarnych i najbiedniejszych warstw Białych Brazylijczyków, zwłaszcza o środkowo-europejskim pochodzeniu, sprzyjają tworzeniu czegoś w rodzaju „rezerwatów monokulturowości” (Paleczny 2000), pojawianiu się tendencji konserwatywno-zachowawczych, stojących w sprzeczności z procesami asymilacji i integracji narodowej.

B/ Etniczność i rasa wpisują się doskonale w logikę społeczeństwa pluralistycznego. Odrębność rasowa czy etniczna na podłożu kulturowym sprzyja utrzymywaniu się wielokulturowości, przy coraz bardziej rosnącym zaawansowaniu więzi narodowej.

Rasa i etniczność stają się w coraz większym stopniu jedynie kategoriami identyfikacyjnymi, subiektywnymi, posiadającymi historyczno-ideologiczny rodowód i kulturowy sens. Niemniej nie znikły całkowicie ze społecznej i socjologicznej świadomości, pozostając obecne w systemach gradacji, nie prowadząc do trwałych podziałów dychotomiczno-konfliktowych.

Literatura:

Ameryka indiańska?, wybór i wstęp R.Romano, PWN,Warszawa.

Bastide R., 1957, *Race relations in Brazil*, „International Social Science Bulletin” No. 9, s.495-512.

Bastide R., 1978, *African Religions of Brazil: Towards a Sociology of the Interpenetration of Civilizations*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

de la Campa R., 1999, *Latin Americanism*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London.

Caso A., 1971, *Definicja Indianina i indiańskości*, w: *Ameryka indiańska?*, wybór i wstęp R.Romano, PWN,Warszawa, s.33-47.

- Degler C., 1971, *Neither Black nor White: Slavery and Race Relations in Brazil and the United States*, Macmillan, New York.
- Ethnicity. Theory and Experiences*, 1975, eds. N. Glazer, P. Moynihan (with the assistance of C.S. Schelling), Harvard University Press, Cambridge - London.
- Field L.W., 1994, *Who are the Indians? reconceptualizing indigenous identity, resistance and the role of social science in Latin America*, „Latin American Research Review” No. 3(29), s.237-248.
- Freyre G., 1951, *Brazil: An Interpretation*, New York, Alfred Knopf.
- Gordon M., 1975, *Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations*, in: *Ethnicity. Theory and Experiences*, 1975, eds. N. Glazer, P. Moynihan (with the assistance of C.S. Schelling), Harvard University Press, Cambridge - London, s. 84-110.
- Handlin O., 1957, *Race and Nationality in American Life*, Garden City, Doubleday Anchor Books, Doubleday & Co., Inc.
- Harris M., 1952, *Race and class in Minas Velhas, a community in the mountain region of Central Brazil*, in: Wagley Ch., ed. 1952, *Race and Class in Rural Brazil*, Paris, UNESCO, s.47-81.
- Harris M., 1964, *Patterns of Race in the Americas*, Walker, New York.
- Ianni O., 1972, *Race and class in Latin America*, in: A.H. Richmond, ed. *Reading in Race and Ethnic Relations*, Pergamon, Oxford, s.237-256.
- Indianie: Kryteria wyróżnienia, demografia, rozmieszczenie przestrzenne*, 1971, w: *Ameryka indiańska?*, wybór i wstęp R. Romano, PWN, Warszawa, s.48-155.
- Isajiw V., 1974, *Definitions of Ethnicity*, „Ethnicity”, No.1, s.111-124.
- Kula M., 1987, *Historia Brazylii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź.
- Lux K., *Wyspa Saint-Domingo pod względem statystycznym opisana według notat porobionych na miejscu 1805 i 1806 roku*, w: *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, 1982, wybór, wstęp i komentarze M. Kula, Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
- Marden Ch.F., Meyer G., 1973, *Minorities in American Society* (fourth edition), D. Van Nostrand Company, New York-Cincinnati-London-Toronto-Melbourne.
- Myrdal G., 1944, *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper and Brothers, New York.
- Ossowski S., 1966, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, w: „Dzieła”, t.II, Warszawa.
- Palczyński T., 1997, *Charakterystyka mniejszości etnicznych a procesy integracji narodowej w krajach Ameryki Łacińskiej*, „Przegląd Polonijny” z.4(86), s.71-96.
- Penha-Lopes, 1996, *What Next? On Race and Assimilation in the United States and Brazil*, „Journal of Black Studies”, vol.26, No.6, s.809-816.
- Pierson D., 1942, *Negroes in Brazil: A Study of Race Contact at Bahia*, Chicago University Press, Chicago.
- Rokicki J., 1999, *Rasa i etniczność: Konstrukcja porządku społecznego w amerykańskim tyglu*, „Przegląd Polonijny”, z.4 (94), s.5-43.

- Romano R., 1971, *Wstęp*, w: *Ameryka indiańska?*, wybór i wstęp R.Romano, PWN, Warszawa.
- Skidmore T., 1972, *Towards a comparative analysis of race relations since abolition in Brazil and the United States*, „Journal of Latin American Studies” No. 1(4), s.1-28.
- The New Grolier Multimedia Encyclopedia*, 1993, Reveal Computer Products, The Software Toolworks, Inc.
- The World Factbook. The Government's own World Almanac produced annually by the US Central Intelligence Agency*, 1994, Quanta Press Inc., Minneapolis.
- Wade P., 1997, *Race and Ethnicity in Latin America*, Pluto Press, London-Sterling, Virginia.
- Wagley Ch., ed. 1952, *Race and Class in Rural Brazil*, Paris, UNESCO.
- Wilson W.J., 1978, *The Declining Significance of Race*, University of Chicago Press, Chicago.